

Yayın Kritiği

Piyasaya Karşı Siyasa ve Modernleşmenin Mukayeseli Halleri Dünya Tarihi ve Siyaset

Huricihan İslamoğlu

İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2021, 255 sayfa.

Yavuz KARABURUN¹

orcid/0000-0003-1326-1050

Giriş

Tarihyazımında Batı Avrupa dışında kalan halkların birer özne ve bu coğrafyalarda olup bitenlerin birer fenomen olarak dünya tarihini şekillendiren olaylar silsilesine özgüllükleriyle birlikte dahil edilme çabası son zamanlarda dikkat çekmektedir. *Dünya Tarihinin öznesi olarak sunulan şeyin bir bütün olarak dünya adına konuşma iddiasında olan bir bölgeden ibaret olduğu* (Guha, 2006: 53) artık daha net görülebilmektedir. Ekonomik ve siyasi krizlerin eşlik ettiği ve küresel ekonomik güçler arası dengelerin değişme eğiliminin ortaya çıktığı günümüzde, tarihyazımında da yeni arayışların varlığına tanık olmaktadır.

Huricihan İslamoğlu'nun "*Dünya Tarihi ve Siyaset*" isimli kitabı bu minvalde yazılmış bir çalışma olarak konumlanmaktadır. Sovyet Rusya'nın dağılmasıyla oluşan yeni paradigmanın 2008 krizi ile sorgulanmaya başladığı ve günümüzde yaşadığımız pandemi sonrasında derinleşen ekonomik kriz, bu sorgulayışın boyutlarını dünya tarihi tahayyülü ve modernleşme literatürünün değişmesi gerekliliğine dek taşımaktadır. İslamoğlu'nun kendi deyişiyle yaşadığımız gerçekliği Sisifosvari değiştirme iddiası kitabın temel kaygısıdır.

İslamoğlu'nun son otuz yılda çeşitli yerlerde makale, tebliğ ve kitap bölümü olarak yayımlanmış yazılarının derlenerek toplandığı kitaptaki bölümler,

¹ Araştırma Görevlisi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Ekonomi ve Finans Bölümü, e-posta: yavuzkbr@yahoo.com

metodolojisinin açıklandığı ve temel argümanların sıralandığı, kitaba ismini de veren “Dünya Tarihi ve Siyaset” isimli bir öncü makaleyle birlikte sunulmuş, bir bütün haline gelmektedir. Yedi ayrı makaleye ayrıca son bölümde COVID-19 sürecini de kapsayan güncel konular hakkında yazar ile yapılmış bir söyleşi eşlik etmektedir.

Piyasaya Karşı Siyaset

Bir tarihyazını tartışmasına zemin hazırlayan kitap, modernleşme üzerine sunduğu mukayeseli analizler ile dikkat çekmektedir. Bu anlamda, bir modernleşme öyküsü olarak Batı Avrupa'nın tek boyutlu hegemonyası eleştirilmekte, modernleşmenin evrenselliği vurgulanmaktadır. Liberalizmin arızı galibiyetiyle siyasetin yerini büsbütün piyasaya bırakır gibi görüldüğü günümüzde, artık bu modernleşme öyküsünün ikna ediciliği tükenmeye yüz tutmaktadır. Bu çerçevede “Dünya Tarihi ve Siyaset” kitabı bu dünyayı anlamak için akademik bir uğraş içinde olanlar kadar, genel okuyucuya da bir çıkış yolu gösterme çabasıdır.

Modernlik, İslamoğlu'na göre *13. Yüzyıl'dan itibaren süregelen farklı aktörlerin çözüm arayışları ve çözüm üretme süreçlerini ifade etmektedir. İslamoğlu'na göre bu süreçleri harekete geçiren ise dünya tarihi bağlamında ticari büyüme ve bürokratik, uzman yönetimleri içeren imparatorluk ve devlet oluşumları olmuştur.* Bu anlamda, modern dönüşüm bir şablon veya reçeteye indirgenemez ve tarihseldir. *Batı merkezli doğrusal anlatılara karşın farklı ve çoklu gelişim çizgilerini öngörmektedir.* Aynı zamanda bu modernlik anlayışında “iç” ve “dış” etmenler değil, ticaret ve siyasi ağların bütünleştiği bir dünya düşünülmektedir (2021: 22). İslamoğlu, modernleşmeyi toplumsal ve iktisadi ilişkileri şekillendiren ve iktidar ilişkilerinin bir parçası olan kurumların değişimi üzerinden incelemekle birlikte, kurum ve kuralları piyasa oluşumunun araçlarına indirgeyen kurumsalcı iktisat yaklaşımını eleştirmektedir. Kurumların da arızı ve tarihsel oluşlarının altı çizilmektedir (2021: 23). Bu bağlamda, Yeni Kurumsalcı İktisat ekolünün en bilindik isimlerinden Daron Acemoğlu'nun, Batı'nın Asya'ya karşı üstünlüğünü açıklarken kullandığı iki boyutlu çerçeve², dünya tarihi anlatısını karşılıklı etkileşim ve bağımlılık üzerinden kurmakta ısrarcı olan İslamoğlu tarafından çağdışı bulunmaktadır. (2021: 13-14 ve 24). Yeni Kurumsalcı İktisat yaklaşımının yanı sıra, Şarkiyatçılık ve “*onun yakın akrabası*” olan Modernleşme kuramı da İslamoğlu tarafından araçsal yaklaşım adı altında aynı kefeye konarak hep bir ağızdan tarihyazımıyla ilgili eleştirilerinin merkezindeki hedef haline gelmektedir.

Bir kurum olarak hukukun, *özel mülkiyet haklarının evrensel bir ilke olarak kabul edilip hukuk anlayışının merkezine konulması* konusunda liberal ilkeler

² Acemoğlu'nun Robinson ile kurumları kabaca iyi (kapsayıcı) ve kötü (sömürücü) olarak sınıflandırdıkları çalışmaları sonucu Doğu ile Batı arasında kurulan zıtlıklar otokratik ve demokratik olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Daron Acemoğlu ve James A. Robinson, *Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York, Profile Books, 2012.

doğrultusunda ve modernleşmeyle özdeşleşen dönüşümün çok çelişkili süreçlerden oluştuğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede Batı Avrupa ve Osmanlı'daki tarihsel gelişmeler karşılaştırılmakta, şahsi mülkiyet hakkındaki girişim ve taleplerin Batı Avrupa'da olduğu kadar Osmanlı'daki varlığı gösterilmektedir. İslamoğlu'na göre her daim farklı toplumsal kesimler arasında müzakereye tabi olan mücadeleler ışığında değerlendirilmesi gereken bu dönüşümler, Osmanlı'daki gelişmelerin köklerini İslamiyet'te veya onun despotik devlet anlayışında arayan kültürel açıklamalarla anlaşılabilirler. Bu anlamda İslamoğlu, gerileme paradigmasıyla birlikte anılagelen Bernard Lewis'in³ Osmanlı'yı bağınaz bir muhafazakarlıkla suçladığını ifade ederek onun açıklamalarına katılmadığını belirtmektedir. (2021: 29).

Tarihyazımındaki yaklaşımlar güncel politik gelişmelerden etkilenmektedir. Bu anlamda, İslamoğlu kapitalizmin krizlerine bağlı olarak devletin bir aktör olarak sahneye çıktığı 1930'lardaki politik iklimin, Osmanlı tarihçileri açısından bir fırsat yaratmış olduğunu düşünmektedir. 1929'deki Büyük Buhran'a dek, serbest piyasa öncülüğünde gelişmekte olan Batı karşısında, "yerinde sayan Doğu", tarihindeki despot yönetimlerin serbest piyasanın oluşumunu engellemesi sonucu geri kalmış gibi gözükmekteydi. Keynesçi politikaların Devlet'i bir aktör olarak ön plana çıkarttığı yeni oluşan konjonktürde ise, Braudel ve Annales okulunun iktisadi verilere ağırlık veren çalışmalarından esinlenen Ömer Lütfi Barkan, Devletin iktisadi ilişkileri düzenlemede büyük rolü bulunan Osmanlı'nın iktisadi yapısını irdelemeye koyulmaktaydı. *Barkan'a göre, Osmanlı'da devlet, toplumda huzurun sağlanması, adaletin tesisi için tarımda ve sanayide üretimi, ticari faaliyeti ayrıntılı kurallara tabi tutmuş, devlet müdahaleleri iktisadi gelişmenin ana dürtüsü olmuştur* (İslamoğlu, 2021: 37).

2008 krizi benzer biçimde İslamoğlu'na göre dünya tarihi yazını için bir dönüm noktasıdır. Yazar, küresel piyasa düzeninin zayıf karnının gözüktüğünü ifade ederek, bu siyasetin toplumdaki *geniş kesimlerin çıkar ve taleplerine cevap vermekten, yani kapsayıcı ve hegemonik (Gramscici anlamda) olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir* (2021: 46).

Böylece öncü makale olarak ifade ettiğimiz, kitabın ilk makalesi olan ve kitaba adını veren "*Dünya Tarihi ve Siyaset*" ile, Devlet'in hem tarihyazımında hem de güncel politik iklimde konumunu tesis etmek amaçlanmaktadır. Bunda, devleti bir aktör olarak devre dışı bırakan piyasa ideolojisinin dayandığı rasyonalizasyonun sorunsallaştırıldığını görmekteyiz. İslamoğlu tarihteki gelişmelerin arızı ve her daim müzakereye tabi olduğunu ifade ederek piyasaya karşı siyasetin kritik önemini kitabı boyunca vurgulamaktadır.

Sınırlı Cazibesıyla Dünya Sistemi Teorisi

³ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1968.

"İslamiyet ve Dünya Tarihi" başlıklı ikinci bölümde ise Batı'nın 19. Yüzyılda dünyada egemen olmasıyla birlikte oluşan dünya tarihi yazını karşısında Avrupa dışındaki bölgelerin tarihçilerinin kendilerini içinde bulduğu durum Osmanlı topraklarındaki tarihçiler özelinde aktarılmaktadır. İslamoğlu *tarihçilerin görüşlerinin temelinde derin bir acınma duygusu, aşağılanma hissini bulduğuna* işaret eder. Bu bağlamda Şarkiyatçı görüşün hakimiyetini izah etmektedir: "*Tarih yazımı insanların kendilerine, toplumlarına karşı duydukları her türlü hoşnutsuzluğun ifade edildiği ve çoğu kez birbiriyle çatışan ulusal, seküler ve Batılı kimliklerin oluştuğu bir alan haline geldi.*" Türkiye Cumhuriyeti nezdinde bu durum, Osmanlı/İslam geçmişinin reddine kadar varmaktaydı İslamoğlu'nun Türkiye'deki modern tarihyazımının kurucu unsurlarından sayabileceğimiz Mehmet Fuat Köprülü ve Halil İncelik gibi isimlerin çalışmalarını bu görüşün etkisinde üretmiş olduklarını örneklemesi kayda değerdir. (İslamoğlu, 2021: 58-59).

Yazara göre Osmanlı İmparatorluğu tarih yazımının Şarkiyatçılık ile arasına mesafe koyması yönünde ilk açılım ise Braudel'in Akdeniz bölgesinin bütünlüğünü öngördüğü projesi ile olmaktadır (İslamoğlu, 2021: 63-64). 1970'lerde Braudel'i takip eden Dünya Sistemi Teorisi ise Osmanlı topraklarını Avrupa'nın dünya ticareti bağlamına yerleştirerek kültüralist (milliyetçi ve şarkiyatçı) anlayışların sorgulanmasını sağlıyordu. İslamoğlu'nun da Osmanlı tarihi ile ilgili ilk çalışmalarını yayınladığı yıllara denk gelen, Dünya Sistemi Teorisi'nin popüler olduğu 70'li ve 80'li yılların akademik yönelimleriyle alakalı düşünceleri aynı zamanda yazarın içinden geçtiği entelektüel/akademik yolculuğuyla ilgili fikir vermektedir. Dünya Sistemi yaklaşımına o yıllarda neden bu denli sahip çıktığı böylece daha iyi anlaşılmaktadır.⁴

"Ahlaki Sorumluluk ve Dünya Tarihi" adlı üçüncü bölümde ise İslamoğlu'nun dünya tarihi yazımı açısından önem atfettiği Marshall Hodgson'un düşünceleri açıklanmaktadır. Bireylerin maddi ve manevi kaygıları arasındaki ayrım ve çatışmadan bahseden Hodgson'un erken kaybı sonucu yeterince anlaşamadığının altını çizen İslamoğlu, iktisadi kazançla toplumsal adalet ve huzur arasındaki gerilimden bahseden yazarın Avrupa'nın dışındaki bölgeler söz konusu olduğunda bu gerilimin kolaylıkla ötelenebiliyor oluşunu ön plana çıkartmaktadır.

⁴ Bizzat bu yaklaşımla çalışmalar gerçekleştirmiş olan İslamoğlu*, Immanuel Wallerstein'in geliştirdiği Dünya Sistemi Teorisi'nin, Osmanlı tarihinin dünya sistemi kategorileriyle birlikte düşünülmesi yolunda önemli bir aşamanın kaydedilmesini sağlamış olduğunu belirtmekle birlikte yaklaşımla alakalı şu eleştiriyi getirmektedir: tarihin çevreleşme kalıplarına veya çevre statüsüne sığdırılma çabasının, tarih araştırmalarının Avrupa ticaretinin dinamiklerine ve onların dönüştürücü etkilerine yoğunlaşmasına yol açarak tarihyazımının Avrupa'nın dünya egemenliği kurgusunu ve tıpkı modernleşme gibi *Avrupalı ve Avrupalı olmayanın birbirleriyle uzlaşmaları mümkün olmayan gelişme çizgileri izledikleri çatallaşmış bir dünya tarihi anlayışını* ortaya çıkartmaktaydı.

* Yazarın deyişle, "Osmanlı tarihyazımına dünya sistemi yaklaşımını iki makale getirmiştir": İslamoğlu, H. ve Keyder Ç. (1977), "Agenda for Ottoman history", Review 1 (1): 37-55; Wallerstein, I., Decdeliand, H. Ve Kasaba, R. (1987), "Incorporation of the Ottoman Empire into the World economy", The Ottoman Empire and the World, (ed.) H. İslamoğlu, Cambridge, Cambridge University Press.

Modernleşmenin Mukayeseli Halleri

Takip eden bölümlerde mukayeseli analizlerin bulunduğu makaleler yer almaktadır. Bu çerçevede ilkin Çin, Osmanlı ve Babür İmparatorlukların modernleşmeleri, Batı Avrupa merkezli modernleşme karşısında kendi iç dinamiklerine has tarihsel süreçleri “Modernliğin Ortak Tarihi: Çin, Osmanlı ve Babür İmparatorlukları Örnekleri” adlı makalede ele alınmaktadır. Ana fikir modernleşmenin evrensel bir süreç oluşu ve imtiyazlı bir medeniyetten diğerlerine ihraç edilebilecek bir varlık olmayışıdır (İslamoğlu, 2021: 107).

Modernliğin evrenselliğinin yanı sıra, araştırma gündemine devletin bir aktör olarak yeniden dahil edilmesi yeniden vurgulanmaktadır. Yeni çalışmaların 18. Yüzyıl sonuna kadarki erken dönemde, farklılaşmış, çoğulcu ve çeşitli toplum yapılarının yanı sıra devlet pratiklerinin de esnek, akışkan ve uzlaştırıcı oldukları bir dünya çizdiği gösterilmektedir. Bu anlamda Doğu despotizmi modelinin gerçekliğinin artık yitirildiği açıkça ortadadır. Gerileme ve çöküş tezleri de bu anlatının yıkılmasından nasibi almaktadır.

Doğu despotizminin modernleşme karşısında bir engel olarak, Doğu toplumlarının despot bir hükümdarın boyunduruğunda kültürel kodlara bağımlı bir şekilde durağan oluşlarının yanlışlanması ile birlikte erken modern dönemde “müzakere” kavramının araştırılması gerekliliği ön plana çıkar. Bunu yapabilmek için ise dönüşüm süreçlerinin verili kalıplar içine sokulması yerine, erken modern ve modern devlet yönetim kavramlarının tarihi süreçler içinde ele alınmalarını gerektirir (İslamoğlu, 2021: 118).

Modernleşmeyle birlikte ise devletin farklı kesimlerle sürekli müzakere halinde oluşunun yerini bürokratik yönetimin, yani tek tipleştirilen ve farklı kesimlerin çıkarlarının yerine ülke çıkarlarını koyan yönetim anlayışı almaya başlamıştır (İslamoğlu, 2021: 121). Bu sürecin arkasında ise hukukun formalleşmesi ve liberal rasyonalizasyon yatıyor gözükmektedir.

“Çin ve Osmanlı’da Modernlik: Devletin ve Mülkiyetin Dönüşüm Süreçleri” adlı beşinci bölümde, devlet yönetiminin siyasi niteliği ön plana çıkarılarak Weberci modern yönetim tipolojisi sorunsallaştırılmaktadır. Siyasetin tarihi süreçlerden soyutlanmış bir modern öncesi toplum kurgusu içine hapsolmesine karşı çıkmaktadır. Modernleşme ile birlikte bürokrasinin oluşturulması hususunda, kurumların dönüşümü sırasında Çin ve Osmanlı’da yaşananlar detaylıca incelenmektedir.

“Mukayeseli Tarih Yazını İçin Bir Öneri: Hukuk, Mülkiyet, Meşruiyet” adlı altıncı bölümde ise, Batı dışı tarihlerin idealize edilmiş Batı Avrupa karşısında eksikliklerini soruşturan ikili bir kavramsallaştırmaya hapsolmesi sorunsallaştırılmaktadır. (Bu bağlamda ATÜT de eleştirilen bu çerçeveye dahil edilmiştir.) İslamoğlu’na göre *bu sorunsallaştırmayla birlikte ortaya çıkan, Batı dışı*

tarih yazınında “eksiklikler” olarak tanımlanan alanların, örneğin özel mülkiyet olgusunun Batı tarihinde de bir siyasi mücadele alanı oluşturduğu, yani sorunlu bir alan olduğudur (2021: 186).

Modernleşme siyasi bir mantıktan liberal bir mantığın egemen olduğu toplumlara geçiş süreci içerisinde değerlendirilmektedir. Oysa İslamoğlu'na göre liberal modelin piyasa toplumunun vazgeçilmez ögesi olarak tanımladığı devlet-toplum ayrışması geçersizdir. Özel kişilerin piyasaya yönelik mücadele faaliyetlerinin gelişebilmesinin ön koşulu olarak devletin bu faaliyetleri düzenleyen müdahalesinin piyasa ekonomisinin gerektirdiği kurumsal yapının oluşmasında elzemdir. Böylece İslamoğlu, piyasa düzeninin oluşmasında belirleyici ögenin kuvvetli bir ticari sınıf olduğu tezine karşı çıkmaktadır; aksine, müdahaleci devletin piyasa toplumunun bir ögesi olduğunu savunur. Bu bağlamda liberal meşruiyet ilkelerinin bir sorun alanı oluşturduğu gösterilmektedir. Bu durumda güçlü bir burjuvazinin varlığı tarihsel olguları açıklamakta yetersiz kalmaktadır (2021: 200).

Öyleyse, Osmanlı toplumunda kapitalist örgütlenmenin gelişmemesine dair ortaya atılan burjuvazinin yokluğu tezi geçersiz sayılmaktadır. İslamoğlu, bu durumu, *19. Yüzyıl'da Osmanlı toplumunda merkezi devletin gelir ve meşruiyet kaygılarının, özel mülkiyetin genel ve mutlak bir hukuki kategori olarak tanımlanması gibi piyasa faaliyetlerine ilişkin kurullarla çelişmesi* ile açıklar. Böylece kapitalist gelişme ile alakalı olarak Osmanlı'da olup bitenin ezelden beri var olduğu iddia edilen “despotik” devlet yaptırımlarının buna engel olduğu düşüncesi yerine piyasa toplumlarına özgü merkezi devletin çıkarlarının piyasaya yönelik çıkarlarla çelişmesi olarak görünmektedir (2021: 201).

Bürokratik Dönüşüm

“19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neoliberal İmparatorluk Oluşumları” isimli son makalede ise modern imparatorlukların değerlendirilmesi 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu örneğinden yola çıkarak iki temada gerçekleştirilir. İlki erken modernitenin hiçbir imparatorluğun tekelinde olmayışıdır. *İkincisi ise toplumu biçimleyen bürokratik kurum ve kurulların, kişilerin veya toplulukların hızla değişen bir ortamda yaşamlarını idame ettirebilmek ve dönüşümleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için verdikleri mücadeleleri içerdiği*dir (İslamoğlu, 2021: 204-205).

Bu iki tema etrafında, hem Foucault'nun iktidarın belirli bir biçimde uygulanması sonucu “öznesiz”miş gibi görünen modern yönetim anlayışı hem de Neoliberal yaklaşımın yönetimi sadece doğal olanın gerçekleşmesini sağlayacak bir tekniğe indirgeyen tutumu eleştirilmektedir (İslamoğlu, 2021: 208).

İslamoğlu incelemesi sonucunda, 19. yüzyıl Osmanlı örneği toprak mülkiyetini biçimleyen kurumların siyasi alanlar olduklarına işaret eder. Böylece gerek bürokratik yönetim biçimlerinin gerek küresel piyasa ilişkilerinin

hayatımıza geçirilmesini sağlayan yönetim ortamlarının nüfuz edilemeyen iktidar ortamları veya teknik alanlar olmadıklarını söylemenin olası olduğunu ortaya koymaktadır.

Tüm bu makaleleri tamamlayan, güncel tarihli bir söyleşi bizi kitabın son bölümü olarak karşılamaktadır. Bu söyleşide kitaptaki ana fikirler pandemi gibi güncel gelişmeler ışığında yinelenmektedir. Bu açıdan son bölüm, makale şeklinde yazılanları söyleşinin kendine has samimi biçimi ile okuma fırsatı sunmaktadır.

Sonuç

“Eleştirel tarihyazımı, geçmişi, kendi varoluşunun koşullarını unutan bir kolektifin bilinçdışından kurtarmaya yönelik biteviye bir mücadeledir.” (Buck-Morss 2012: 97). İncelediğimiz kitap, İslamoğlu'nun bu mücadeledeki görevini başarıyla yerine getirmektedir. Ancak araştırma gündemine dahil edilen kavramlar kadar, dahil edilmeyenler de kitabın “evrensel” gerçekliği değiştirme iddiasının yönünü belirlemektedir. Bu bağlamda İslamoğlu'nun analiz birimini devletin oluşturduğunun altı çizilmelidir. Oysa maduniyet çalışmalarının öncüsü Ranajit Guha'ya göre *uluslara dünya tarihinde yer almaya hak kazandıran yegâne şeyin tam anlamıyla gelişmiş bir devletin varlığı* olması tarihyazımındaki sorunsalın ta kendisidir (2006: 55).

Diğer taraftan, tarihin sonunu ilan edenleri gün geçtikçe daha çok pişman edecek düzeyde gelişmelerin yaşandığı günümüzde, her şeyin arızı ve sürekli mücadeleye tabi oluşunu hatırlatmak adına vurguladıkları açısından *Dünya Tarihi ve Siyaset* kitabı önemli bir kitaptır.

Yeni Kurumsal İktisat, Şarkiyatçılık ve Modernizm anlatılarının ortak bir potada toplanarak, araçsal yaklaşımlar olarak değerlendirilmesiyle birlikte tek bir ağızdan eleştirilmesi, dünya tarihine ve siyasete hâkim olan liberal hegemonyanın deşifre edilmesi hususunda kitabı özgün ve radikal bir konuma sokmaktadır.

İslamoğlu'nun modernizmi toplumların ortak mirası olarak tarihselleştirme çabasıyla birlikte; tarihin farklı çıkar grupları arasında bir mücadele alanı olduğunu öne sürmesi, onun bir an için tarihsel materyalist bakış açısına sahip olduğunu okuyucuya hissettirecek olsa dahi; yazarın sınıfa dair kavramları kullanmakta çekimser kalışı ve kurduğu radikal anlatıyı devlet ve birey düzeyinde sınırlıyor oluşu, diyebiliriz ki, okuyucuyu kitabı boyunca bizzat eleştirmiş olduğu tek boyutlu liberal anlatıya hapsetmektedir.⁵

⁵ İslamoğlu'nun bireye atfettiği önemi, kitabın son makalesinin son cümlesiyle örneklemek gerekirse: *“Günümüzdeki yönetim ortamları söz konusu olduğunda bu ortamların siyasi alanlar olduklarını bilmek küresel piyasa ilişkileri içinde şaşkına dönmüş olan bireylere yaşam koşullarının düzenlenmesinde kendilerinin de bir katkısı olabileceğini hatırlatır.”* (2021; 219).

Kaynakça

- Acemoğlu, D. & Robinson, James A. (2012) *Why Nations Fail? The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*, New York: Profile Books.
- Buck-Morss, S. (2012) *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih*, çev. E. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları.
- Guha, R. (2006) *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, çev. E. Ünal, İstanbul: Metis Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2021) *Dünya Tarihi ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- İslamoğlu, H. ve Keyder Ç. (1977), "Agenda for Ottoman history", *Review 1* (1): 37-55.
- Lewis, B. (1968) *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford: Oxford University Press.
- Wallerstein, I., Decdeliand, H. Ve Kasaba, R. (1987), "Incorporation of the Ottoman Empire into the World economy", *The Ottoman Empire and the World*, (ed.) H. İslamoğlu, Cambridge, Cambridge University Press.